

- 2-3. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1931. – С. 52-56.
42. Світлик П. Народнѣ повѣря, ворожки, примовки і обычаѣ села Имстичева – Бер. Верховина // Подкарпатска Русь. – Рочник VI. – Число 4. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1929. – С.86-91; № 5. – С. 113-116; № 6. – С. 144-146.
43. Симоненко И. Ф. Быт населения Закарпатской области (по материалам экспедиции 1945 - 1947 гг.) // Советская этнография. – № 1. – Издательство Академии Наук СССР, 1948. – С. 63-89.
44. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. / Тиводар М. П. – Ужгород: Гражда, 2010. – 416 с.
45. Ченгері Г. Похорон в Н. Ростоках, округа Веречанського // Подкарпатска Русь. – Рочник XI. – Ужгород: Педагогічне товариство Подк. Руси, 1934. – С. 62-63.
46. Kožmínová Amalie Podkarpatská Rus. Práce a život lidu. – Praha, 1992 – 132 s.

Яцун Н. О.

УДК 930.253:39(091)

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА АРХІВУ МИХАЙЛА КОМАРОВА

У статті розглядається етнографічна діяльність українського культурного діяча Михайла Комарова. Також аналізуються фольклорно-етнографічні джерела його архіву, зібрані на широкій території нашої країни – в Таврії, Галичині, на Поділлі й Слобожанщині. Архів М. Комарова зберігається в Одеській національній науковій бібліотеці.

Ключові слова: М. Комаров, українська культура, архів, етнографія, фольклор, Одеська національна наукова бібліотека.

В останні десятиліття гуманітарна наука активізувала ряд напрямів фундаментальних наукових досліджень, пов'язаних із осмисленням багатотомових надбань усної народної творчості, регіональні різновиди традиційно-побутової культури віддавна привертала увагу вчених, зокрема, етнографів та фольклористів. А вивчення усної народної творчості – це шлях до пізнання минулого, теперішнього і майбутнього нашого народу.

В українській фольклористиці регіональне вивчення усної народної творчості найвиразніше виявляється в практиці місцевих збирачів, виданні збірників фольклорних записів з окремих регіонів і місцевостей, в проведенні регіональних експедицій, групуванні архівних зібрань фольклорних матеріалів. Більш регулярне збирання, друкування і дослідження фольклору припадає на ХІХ – початок ХХ століття – час становлення і розвитку фольклористики як наукової дисципліни. Можна назвати чимало імен в українській фольклористиці, з якими пов'язаний цінний внесок у справу фіксації і вивчення фольклору окремих місцевостей. Багато зробили в цьому напрямку в свій час П. Чубинський, В. Гнатюк, І. Франко, В. Шухевич, А. Кримський, Б. Грінченко, Ф. Колесса, Д. Яворницький, К. Квітка та ін.

Значний внесок у розвиток етнографії зробив Михайло Федорович Комаров (1844-1913) – видатний бібліограф, критик та літературознавець, талановитий організатор та відомий громадський діяч, один із засновників одеської «Просвіти» (1905-1907). До речі, М. Комаров був серед видатних представників української фольклористики, які активно підтримували етнографічну школу, створену Б. Д. Грінченком [5, с. 7].

Михайло Федорович, правознавець за освітою, яку здобув закінчивши юридичний факультет Харківського університету (1867 р.), завжди звертав увагу на народну творчість, національну ідею та вірив в історичну перспективу народу. Біографія, наукова та громадська діяльність М. Ф. Комарова детально висвітлена в літературі [1; 3; 8; 23]. Та якщо теми «Комаров – бібліограф» чи «Комаров – громадський діяч» знайшли відображення у ряді досліджень [15; 16; 22], а його роботи з бібліографії, критики,

літературознавста отримали позитивну оцінку сучасників [21, с. 203], то тема «Комаров – фольклорист/етнограф» й досі залишається майже не дослідженою за винятком декількох фрагментарних згадок його сучасниками – Ф. Колесою [6, с. 181], А. Кримським [7, с. 358-360], О. Пипіним [14, с. 411] та М. Сумцовим [17, с. 24-25]. Також в деякій мірі охарактеризував етнографічну діяльність Комарова, його архівну спадщину, проаналізував відносини Михайла Федоровича з українським театром краєзнавець, етнограф, випускник та викладач Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (нині ОНУ ім. І. І. Мечникова) Ю. Г. Розуменко в дисертації «Этнографическое изучение населения Юга Украины в XIX – начале XX века» [10]. Побіжно згадується Комаров як фольклорист й у довіднику «Українська література у портретах і довідках», зокрема його праця «Нова збірка...» [2, с. 154].

Тож нашим завданням у цій статті стало з'ясування внеску Михайла Комарова в українську етнографію та фольклористику кінця XIX – початку XX століття та аналіз етнографічної складової його архіву, який зберігається у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки.

Михайло Комаров приділяв увагу вивченню окремих населених пунктів в своїй народознавчій діяльності. Ще зі студентських років він цікавився духовним надбанням народу, його піснями, думами, колядками та іншими формами фольклору. Микола Сумцов в своїй праці «Современная малорусская этнография» наголошує, що М. Комаров, поєднуючи навчання в університеті з обов'язками народного вчителя у с. Гаврилівці Ізюмського повіту Харківської губернії (нині Барвінківський район Харківської області), розпочав тут збирати українську усну народну творчість, записував з народних уст пісні, думи, колядки, шедрівки [17, с. 24]. Із записаного в Гаврилівці опублікував статтю «Два варианта южнорусской думы про Савву Чалого» в «Екатеринославских губернских ведомостях» (1865, № 22). Як відомо, ця розвідка була першою друкованою працею М. Комарова. Праця ще студента-початківця свідчила про те, що він розглядав значення фольклорних записів і як історичного джерела.

Протягом подальших студентських років Комаров продовжував робити записи народного фольклору. Щоліта він проводив на хуторі Німещина Новомосковського повіту на Катеринославщині, (нині Новомосковський район Дніпропетровської області), де і поповнював свої попередні записи пісень, колядок та ін. [23, с. 8].

Закінчивши університет у 1867 р. і оселившись у м. Острогозьку Воронежської губернії – історичному центрі Східної Слобожанщини, де мова, побут, культура зберігали історичну пам'ять як одного з колишніх центрів козацьких полків Слобожанщини, були близькі етнографічним інтересам М. Комарова. Він продовжував збирати тут місцевий фольклор, поєднуючи улюблену справу зі своєю практичною діяльністю в окружному суді міста на посаді присяжного повіреного. Разом із зібраним у Гаврилівці й Німещині поступово складалась чимале етнографічне зібрання.

У 1874 р. до Острогозька надійшла програма для збирання етнографічних відомостей, складена Південно-Західним Відділом Російського Географічного Товариства. Комаров надіслав до Києва на ім'я О. О. Русова свою збірку, де було 50 записів, як відповідь на видану Відділом «Програму» [13]. Русов, віддавши до Відділу збірку пісень, дум, колядок і щедрівок, записаних Комаровим в Ново-Московському повіті Катеринославської губернії і Ізюмському повіті Харківської губернії, зазначив на зборах Товариства, що в комаровій збірці є цікаві варіанти [4, с. 26]. Певне, ці матеріали були б надруковані, але незабаром уряд скасував «Південно-Західний відділ» і збірка Комарова пропала без сліду. А. Кримський припускав, що, можливо, вона потрапила у Музей Київської Духовної академії, бо весь архів Південно-Західного відділу було передано туди. [7, с. 358].

Частина фольклорних матеріалів М. Комарова, які збереглися, знайшли відображення в упорядкованій ним «Новій збірці народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь» (Одеса, 1890). Це була значна праця Комарова, опублікована в одеський період його життя. Окрім власноруч зібраних ним матеріалів за студентські роки, а далі в Острогозьку

й Умані, до «Нової збірки...» деякою мірою були включені записи, надіслані Комарову багатьма його друзями та знайомими. Про це йдеться у передмові до видання [9, с. V]. Зокрема, на його прохання відгукнулися: О. Пчілка, Ц. Г. Нейман, Б. Чайченко (псевд. Б. Д. Грінченко), Є. Ганенко, О. Я. Кониський тощо.

Таким чином, Комаров зазначає, що у нього зібралось близько п'яти тисяч записів фольклорних матеріалів. Видавати всі ці приказки Комаров вважав ділом зайвим, щоб не повторювати раніше видані збірники. Але видання нових приказок, які до цього часу не були надруковані все ж таки вважав справою необхідною. «Кожне таке видання приказок, – писав Комаров, – матиме свою вагу, як нове джерело до в'яснення народного світогляду і народної мови» [9, с. VII]. З цього погляду Михайло Федорович сподівався, що і його збірка матиме цінну, коли в ній відобразиться новий етнографічний матеріал. Тому він провів детальне дослідження всієї своєї збірки, звів її з працями П. Чубинського [19] і М. Номиса [20] і взяв те, що було дійсно нове – 1397 номерів, які не встигли увійти в раніше видані збірники.

В збірку Комаров помістив не тільки приказки, прислів'я і помовки, а й такі народні речення, як привітання, побажання, прокльони та ін., де в формі короткого речення так само виявляється дух народної вдачі і мови, як і в приказках.

З усього матеріалу Комаров виділив тільки загадки, вибравши знов такі, яких немає в тих збірниках, та народні замовляння. Для перевірки останніх ним було переглянуто: «Сборник малороссийских заклинаний П. Ефименка» (Москва, 1874) і все те, що було надруковано про них в журналі «Киевская старина» (1883, № 7; 1885, № 12). Як вказує Комаров, трохи чи не всі замовляння, записані Е. Ганенко й надіслані йому, ще й досі не були ніде надруковані.

У збірці Комаров розташував матеріали за тематичними розділами, в межах розділів – за алфавітом. Важливим є зазначення регіону записування кожної приказки, а також додавання приміток і коментарів для більшого їх розуміння.

До «Нової збірки...» також додано «Бібліографічний покажчик літератури народних малоруських приказок, прислів'їв, загадок

тощо (1829-1888)» [9, с. 116-124)], в якому Комаров подав не лише бібліографію праць, а й часописні рецензії на них починаючи з 1829 року. В архівному фонді Михайла Федоровича зберігається рукопис цієї опублікованої праці (ОННБ ВРВР. Ф. 28, од. зб. 27, 76 арк.).

Окрім рукопису «Нової збірки...» в архіві Комарова зберігається значна кількість фольклорних матеріалів, зібраних в різних куточках країни як ним самим, так і надісланих йому друзями та знайомими. Це – прислів'я та приказки, загадки та замовляння, різножанрові пісні: соціально-побутові, обрядові, козацькі, про кохання, весільні, жартівливі та ін.

Привертає увагу збірник «**Народные пословицы подолян**» (ОННБ ВРВР. Ф. 28, од. зб. 11, 23 арк.) протоієрея Михайла Орловського (1807-1887) – відомого дослідника Поділля, історика, етнографа та краєзнавця ХІХ ст., праці якого маловідомі широкій аудиторії, але важливі з точки зору українського національно-культурного відродження. Михайло Орловський вперше створив наукові історичні нариси про всі міста, містечка та значущі села Подільської губернії, зібрав тисячі зразків побуту, обрядів, звичаїв, традицій, казок, приказок, гаївок, щедрівок, народних пісень. Його збірка з архіву М. Комарова містить 1286 номерів прислів'їв, записаних в алфавітному порядку. Рік і день завершення написання рукопису – 19 лютого 1884 р. Прислів'я зібрані в с. Глядки Проскурівського повіту (нині Волочиський р-н Хмельницької обл.), в якому М. Орловський прожив і пропрацював священником 52 роки поспіль у Свято-Михайлівській церкві. Як вказує М. Комаров у передмові до упорядкованої ним «Нової збірки...» цей матеріал, зібраний М. Орловським, йому передав Ц. Г. Нейман (9, с. V). Ймовірно, що це та сама збірка подільських прислів'їв і приказок, яка потрапила до Неймана від редактора часопису «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева, який в свою чергу отримав її від Михайла Орловського у 1884 році і вважалася втраченою. Про це йде мова у виданні, присвяченому М. Орловському [18, с. 13]

Переглядаючи рукопис Михайла Орловського, помічаємо багато поміток і підкреслень простим олівцем. Це свідчення

того, що Михайло Комаров плідно працював з цим джерелом, наполегливо вишукуючи ще ніде не опубліковані прислів'я та приказки з метою їх опублікування і таким чином представлення громаді нових варіантів.

В наступному джерелі (ОННБ ВРВР. Ф. 28, од. зб. 12, 14 арк.) згруповані матеріали, зібрані різними збирачами, подекуди невідомими, а саме:

«Приказки і иньше з Павлівщини і Богучарщини» (арк. 1-5). У документі 267 приказок, зібраних у Павлівському та Богучарському повітах Воронежської губернії. Ці матеріали без підпису і без дати, але, враховуючи, що це сусідні повіти з Острогозьким, де, як відомо, працював М. Комаров в 1867-1879 рр., то скоріш за все ці матеріали записані Комаровим власноруч саме в цей період, адже всі записи «Приказок...» зроблені тим же почерком, що і рукопис «Нової збірки...». Цей же почерк знаходимо на сторінках російсько-українського словника, упорядкованого М. Левченком «Опыт русско-украинского словаря» (Київ, 1874), який Комаров доповнював відсутніми словами та перекладами. Тож можна припустити, що «Приказки і иньше з Павлівщини і Богучарщини» записані Комаровим в період з 1867 по 1879 рр.

«Приказки» (арк. 6-8) кількістю 204. Ці приказки М. Комаров отримав від Б. Д. Чайченка (псевд. Б. Д. Грінченка), про що свідчить запис у передмові до «Нової збірки» [9, с. VI]. Приказки записані у Костянтиноградському повіті Полтавської губурнії (нині Красноградський р-н Харківської обл.) (№ 1-97); у різних повітах Харківської губернії (Харківська обл.): Зміївському (нині Зміївський р-н) (№ 98-126); Харківському (нині Харківський р-н) (№ 127-165); Валківському (нині Валківський р-н) (№ 166-167); Вовчанському (нині Вовчанський р-н) (№ 168-170); Богодухівському (нині Богодухівський р-н) (№ 171-183); Сумському (нині Білопільський, Сумський, Краснопільський р-ни Сумської обл.) (№ 184-200); Слов'яносербському повіті Херсонської губ. (але, скоріш за все, Катеринославської губернії) (нині Слов'яносербський р-н Луганської обл.) (№ 201-204).

«Приказки» записані О. Я. Кониським рр. 1890-1891 кількістю 46. (арк. 9). Після запису останньої, 46 приказки, з нового рядку

посередині розміщений автограф Кониського. Хоча у передмові до «Нової збірки» Комаров й вказує, що Кониський надіслав йому 710 приказок, зібраних власноруч на Катеринославщині [9, с. VI], та де більшість цих джерел, нажаль, не відомо.

Далі у цьому ж фонді містяться ще близько 60 прислів'їв і приказок без зазначення місцевостей та збирачів (арк. 10-12) та 29 – записаних в Галичині (арк. 13). На останньому аркуші цього фонду – нумеровані записи кількістю 33. Всі приказки тематично-однорідні про Бога, віру, попів, панів: «Хто за віру умірає, той собі царство заробляє»; «Бог батько, государ дядько»; «Богу молиця, а чорту вірує (про панів кажуть)»; «Усе пани, та пани, а нікому свині пасти» та ін.

Збірка **«Приповідки і приказки з різних країн»** (ОННБ ВРВР. Ф. 28, од. зб. 28, 27 арк.), датується 1870 роком, містить 646 зразків. Матеріали подано в алфавітному порядку. Біля більшості джерел помітки простим олівцем та виписані на полях нотатки.

Кожному відомі важливість і гідність прислів'їв, адже прислів'я – вічно-жива філософія народу, що віддзеркалює його життя, заповіді пращурів, надбання попередніх поколінь в історико-культурному розвитку народу. Михайло Комаров не тільки примножив, але й зберіг для майбутніх поколінь ці багатотомові надбання українського народу, адже вивчення усної народної творчості є шляхом до пізнання минулого, теперішнього і майбутнього нашого народу.

Вархіві М. Комарова зберігається рукописна збірка **«Українські пісні, що співають у Дніпровському уїзді Тавричеської губернії»** (нині Херсонська обл.) (ОННБ ВРВР. Ф. 28, од. зб. 29, 21 арк.) записана відомою українською письменницею Людмилою Березіною (Василевською) (літературний псевдонім Дніпрова Чайка), доробок якої є досить значним у напрямі української фольклористики, хоча й менш відомий широкому загалу. Всього у зошиті 30 пісень. Письменниця вважала, що фольклор є одним з наймогутніших неповторних джерел, духовної величі і краси, мистецького генія народу, та збирала його протягом усього життя. З монографії, присвяченої життю і творчості Дніпрової Чайки,

дізнаємося, що з трьох зошитів, де вона власноруч записувала народні твори, зберігся лише один, лише той, що знаходиться в архіві М. Комарова [12, с. 88]. Це досить цінний, оригінальний і цікавий матеріал. В збірці є пісні родинно-побутові, чумацькі, козацькі, рекрутські, гумористичні, а також один з варіантів пісні про Кармелюка. Знаходимо пісні про кохання «Відкіль вітер виє...», «Ой дівчина Галю...»; про тяжку долю наймита «Наступила хмара, наступила синя...»; рекрутчину «Туман яром...»; козацькі «Ой поїхав козаченько в глибоку долину...». З веснянок знаходимо такі: «Кучерявий Іван на капусту орав...», «Кума моя люба, кума моя мила...» та ін.

Біля більшості пісень зустрічаються помітки іншим кольором: «Чубинський. З пісні на такий же лад, з невеликим відхиленням», «Є схожа у Чубинського» та ін.

Спадщина Людмили Березіної – значний вклад в українську фольклористику. Зібрані і записані нею приклади ілюструють багатство і різноманітність української народної пісні й становлять важливий матеріал для вивчення народного світогляду і психології.

Значний науковий інтерес становить й рукописна збірка **«Народні пісні Подільської губернії»** (ОННБ. ВРВР. Ф. 28, од. зб. 16, 44 арк.). Увагу збирача цієї збірки привертала майже всі жанри народної пісенності: колядки і щедрівки, веснянки, пісні про кохання, весільні пісні, родинне життя, соціально-побутові (козацькі, рекрутські, чумацькі, застільні та ін.). Не оминув своєю увагою збирач й жартівливих і танцювальних пісень. У жанровому відношенні записи рукопису мають таку структуру: А. Колядки і щедрівки – 14 пісень; Б. Веснянки (гаївки) – 22; В. Весільні – 73; Г. Пісні (побутові) – 78. Як видно зі структури, записувач народної творчості звернув особливу увагу на родинно-обрядову пісенність, адже саме цей жанр є джерелом пізнання життя народу в його історико-культурному розвитку. Але, нажаль, інформація про рік, назви населених пунктів та ім'я записувача у рукописі відсутні, хоча цю роль попередні дослідники відводять саме М. Комарову.

Характерно, що збирачі народної творчості у своїх записах, які збереглися в архіві Михайла Комарова, нерідко прагнули відтворити діалектні особливості мови, передати живе звучання, вимову певних слів і звуків. Для сучасної ж фольклористики наявність варіантів тієї чи іншої пісні чи прислів'я в цих записах є цінним матеріалом, за яким можна судити про ступінь її поширення й активність побутування в той час.

Отже, прислів'я і приказки, загадки і замовляння, народні пісні, записані відомими і невідомими збирачами та дослідниками української народної творчості, які зберіг і примножив Михайло Комаров – видатний набуток не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики. Це – відображення української народної творчості в її жанровій різноманітності, у великій кількості зразків (в архіві Комарова їх представлено близько 3000) і на широкій території – в Таврії, Галичині, на Поділлі й Слобожанщині.

Таким чином, фольклорно-етнографічна складова архіву М. Ф. Комарова має значну вартість не лише для фольклористики, а й для етнографічної та історичної наук, для літературознавства, мистецтвознавства і мовознавства. Адже в цих зразках народної творчості відбивається світогляд народу того часу, його праця, побут, сімейні та громадські відносини, спілкування з природою, відображаються місцеві мовні та культурні особливості.

Хоча за головне своє завдання Комаров все ж вважав складення бібліографії української книжки від часів Котляревського, але зробив і значний внесок в українську етнографію. Зібраний ним і його кореспондентами масив етнографічного матеріалу є цінним першоджерелом для вивчення фольклорного процесу кінця XIX – початку XX ст.

Сподіваємося, що ці джерела з архіву М. Ф. Комарова стануть цінною науковою знахідкою дослідницьких спостережень та доповнять фонд регіональних досліджень українського фольклору. І, головне, що сума таких опрацювань стане достовірною основою для ґрунтовних наукових осмислень цілісності фольклорної культури українського народу як одного з основних його етновизначальних чинників.

ФОЛЬКЛОРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ АРХИВА МИХАИЛА КОМАРОВА

В статье рассматривается этнографическая деятельность украинского культурного деятеля Михаила Комарова. Также анализируются фольклорно-этнографические источники его архива, собранные в разных местах Украины – в Таврии, Галичине, на Подольи и Слобожанщине. Архив Комарова хранится в Одесской национальной научной библиотеке.

Ключевые слова: М. Комаров, украинская культура, архив, этнография, фольклор, Одесская национальная научная библиотека.

Yatsun N.

FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC COMPONENT OF ARCHIVE MIKHAIL KOMAROV

In Ukrainian folklore regional study of oral folklore most distinctly manifested in the practice of local gatherers grouping archival collections of folklore. A regular gathering, printing and studies of folklore have to XIX – early XX century – the formation and development of folklore as a scientific discipline. A significant contribution into ethnography development was made by Mikhail Komarov (1844-1913) - outstanding bibliographer, critic and literary scholar, a talented organizer and known public figure, one of the founders of Odessa «Prosvita» organization (1905-1907).

Mikhail Komarov, a lawyer by education he got after graduating the Law Faculty of Kharkov University (1867), always paid attention to the folk art, national idea and believed in the historical perspective of the people.

Still since his student days was interested in the spiritual heritage of the people, its songs, thoughts, carols and other forms of folklore. Combining studies at the University with obligations national teacher

in the village Havrylivtsi (now Barvenkovsky district Kharkiv region), began here to collect Ukrainian oral folklore, recorded songs, thoughts, carols. The article «Two Variants of South-Russian Duma of Savva Chaly» in «Yekaterynoslavs'k province news» (1865, № 22) was the first publications M. Komarov.

During next years of studentship Komarov continued to make records of folklore, adding to his previous collection of songs, carols and others. Part of folklore materials were reflected in the orderly him «Nova zbirka narodnyh malorus'kyh prykazok, prysliv'yiv, pomovok, zagadok i zamovlyan'» (Odessa, 1890). It was a significant work of Komarov, published in Odessa period of his life. Besides his own collected material included to «Nova zbirka...» some additional content was sent by many of his friends and acquaintances. In particular, at his request have responded: O. Pchilka, C. Neumann, B. Chaychenko (alias B. Grinchenko), E. Hanenko, O. Konys'kyi and others.

In Komarov's records are saved considerable number of proverbs and sayings, riddles and of spells collected in different parts of the country. There are a number of different genres of songs – social, ceremonies and cossack, love, wedding, humorous al., recorded by in Podillya and Tavria. Folklore and ethnographic sources that kept and increased by Mikhail Komarov – an outstanding acquisition not only Ukrainian, but also all Slavic folklore. This is a reflection of Ukrainian folk art in its genre variety, a large number of samples (archival Komarov them are about 3000) and wide area – a Tavria, Halychyna, Podillya and Slobozhanshchyna.

Because these samples of folk art reflects the world view of the people of that time, his work, life, family and social relationships, communication with nature, reflected the local language and cultural differences. So folklore-ethnographic component of M. Komarov records has considerable value not only folklore but for the ethnographic and historical sciences, literature, art history and linguistics. The collected by him and his correspondents array of ethnographic material is a valuable primary source for the study of folklore process late XIX – early XX century.

Keywords: *M. Komarov, Ukrainian culture, archive, ethnography, folklore, Odessa National Scientific Library.*

Список використаної літератури

1. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 12-46.
2. Грицюта М. Комаров Михайло // Українська література у портретах і довідках. Давня літературв – література XIX ст. – С. 154-156.
3. Гуменюк М. П. Украинский библиограф XIX века М. Ф. Комаров // Советская библиография. – 1957. – № 47. – С. 61-66.
4. Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества : в 2-х т. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины). – II, 616, [3] с.
5. Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2-3. – С. 3-10.
6. Колесса Ф. Історія української етнографії / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; передм. Г. А. Скрипник. – Київ, 2005. – 368 с.
7. Кримський А. Михайло Комар // Зоря. – 1896. – № 18. – С. 358-360.
8. Музичка А. М. Комаров як критик і літературознавець // Літературний архів. – 1930. – № 3-6. – С. 55-75.
9. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь / впрорядкува М. Комаров. – Одесса : Типо-литогр. Е. И. Фесенко, 1890. – Х, 124, [1] с.
10. Одеський історико-краєзнавчий музей. Фонд Юрія Розуменко. – Спр. 11404.
11. Остропольська М. В. Український культурник Михайло Комаров: етапи діяльності // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події постаті : зб. наук. пр. / Дніпропетровський нац. ун-т. Кафедра історії України ; відп. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 6. – С. 152-161.
12. Пінчук В. Г. Дніпрова Чайка. Життя і творчість. – Київ : Вища школа, 1984. – 120 с.
13. Программа для собирания этнографических и

- статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества гг. Чубинским и Русовым. – Киев : Тип. М. П. Фрица, [1873]. – 4 с.
14. Пыпин А. История русской этнографии. Т. 3 : Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – VIII, 425 с.
 15. Рябінін-Скляревський О. М. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч. 1888-1913 рр. // Україна. – 1929. – № 12. – С. 50-64.
 16. Сороковська С. Перший український бібліограф // Вітчизна. – 1964. – № 9. – С. 217-219.
 17. Сумцов Н. Современная малорусская этнография. – Киев : Тип. «Корчак-Новицкого», 1897. – 85 с.
 18. Трембіцький А. А. Михайло Орловський – дослідник історії подільського краю (до 200-річчя від дня народження) / А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці / упоряд. А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 8-15.
 19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. Т. 1., вып. 2 : Пословицы, загадки, колдовство. – Санкт-Петербург : Тип. К. В. Трубникова, 1877. – С. 225-468.
 20. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других / спорудив М. Номис. – Санкт-Петербург : Друк. Тиблена и комп. П. Кулиша, 1864. – VII, 304, XVII с.
 21. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів : Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. – V, 444 с.
 22. Ясинський М. До характеристики М. Ф. Комарова як бібліографа // Україна. – 1929. – № 12. – С. 65-72.
 23. Ясинський М. І. Михайло Комаров : монографія / уклад. М. В. Геращенко. – Київ, 2001. – 68 с.